

**KAJIAN ASPEK BUDAYA PADA SENI BINA
MASJID AGUNG BANTEN, BANTEN, INDONESIA**

TESSA EKA DARMAYANTI

UNIVERSITI SAINS MALAYSIA

2015

**KAJIAN ASPEK BUDAYA PADA SENI BINA
MASJID AGUNG BANTEN, BANTEN, INDONESIA**

oleh

TESSA EKA DARMAYANTI

**Tesis yang diserahkan untuk
memenuhi keperluan bagi Ijazah Sarjana Sains**

April 2015

LAMPIRAN

PENGHARGAAN

Syukur kepada Allah SWT, kerana hanya dengan limpah kurnia-Nya maka saya boleh menyiapkan tesis ini. Saya mengambil kesempatan ini untuk mengucapkan ribuan terima kasih kepada penyelia Profesor Madya Dr. Azizi Bahauddin. Alhamdulillah, Allah S.W.T telah memberikan penyelia yang telah banyak memberi tunjuk ajar, sokongan, pendapat dan berkongsi ilmu dengan penuh kesabaran sehingga saya telah berjaya menyelesaikan tesis ini.

Terimakasih kepada Ibu Bapa tercinta, Bapa Dermawan Harja Kusumah dan Ibu Bandiyah Apriyanti Eka Putri yang doanya tidak pernah berhenti dialunkan untuk saya. Anak tersayang, Athariq Okazaki Ichiro yang telah menjadi motivasi sehingga saya boleh menyelesaikan penulisan tesis ini. Adik-adik tersayang yang telah memberi semangat dari awal belajar di USM sehingga selesai.

Ucapan terimakasih ini juga ditujukan kepada pihak Institut Pengajian Siswazah (IPS) khasnya dan USM umumnya kerana telah membiayai penyelidikan saya sehingga berjaya. Terima kasih juga ditujukan kepada pihak Universitas Kristen Maranatha yang juga telah memberikan sokongan material, waktu dan kesempatan kepada saya untuk menjalankan pengajian sarjana di USM. Akhirnya kepada semua pihak yang telah membantu dalam proses menyelesaikan tesis ini, yang tidak dapat disebutkan satu persatu, saya sampaikan terima kasih dan penghargaan yang tidak terhingga, semoga berkat Allah S.W.T membalas semua kebaikan yang telah diberikan.

Pulau Pinang, April 2015

ISI KANDUNGAN TESIS

	Muka Surat
PENGHARGAAN	ii
ISI KANDUNGAN TESIS	iii
SENARAI JADUAL	ix
SENARAI RAJAH	x
SENARAI CARTA	xix
LAMPIRAN	xx
GLOSARI	xxi
ABSTRAK	xxiii
ABSTRACT	xxv

BAB SATU - PENGENALAN KAJIAN

1.1	Pengenalan	1
1.2	Latar Belakang Kajian	1
1.3	Pengertian Umum Kebudayaan	4
1.3.1	Kebudayaan Mencorakkan Seni Bina dan Reka Bentuk Dalam	5
1.4	Latar Belakang Umum Sejarah Kepelbagaian Budaya dan Agama di Indonesia	6
1.4.1	Kronologi Budaya dan Agama di Indonesia	7
1.4.1.1	Animisme adalah Kepercayaan Pertama di Indonesia	8
1.4.1.2	Pengaruh Agama Hindu-Buddha di Indonesia	9
1.4.1.3	Islam di Indonesia	19
1.4.1.4	Masuknya Bangsa-Bangsa Eropah ke Indonesia	22
1.4.2	Pengenalan Pulau Jawa di Kepulauan Indonesia	25

1.4.3	Masuknya Islam ke Pulau Jawa	27
1.4.3.1	Peranan Wali Songo terhadap Penyebaran Islam di Pulau Jawa	27
1.5	Kajian Selidik Umum Seni Bina	30
1.6	Pengenalan Umum Seni Bina Masjid	31
1.6.1	Masjid Kuno di Indonesia	32
1.6.1.1	Komponen Masjid Kuno di Indonesia	37
1.6.1.2	Perbezaan Komponen Masjid Kuno di Indonesia dengan Masjid di Timur Tengah	39
1.6.2	Masjid Agung Demak	43
1.6.3	Masjid Cipta Rasa Cirebon	44
1.6.4	Masjid Pecinan Tinggi Banten Lama	45
1.7	Artifak Sejarah di Banten Lama	47
1.7.1	Kompleks Bangunan Agama Bersejarah Masjid Agung Banten	52
1.8	Pernyataan Permasalahan	53
1.8.1	Justifikasi Kajian dan Jurang Kajian (<i>Research Gap</i>)	55
1.9	Persoalan Kajian	60
1.10	Objektif Kajian	60
1.11	Fokus dan Skop Kajian	61
1.11.1	Fokus Utama pada Elemen Seni Bina dan Pengaruh Budaya	61
1.11.2	Skop Kajian	64
1.12	Rumusan	66
1.13	Struktur Tesis	67

BAB DUA - KAJIAN LITERATUR

2.1	Pengenalan	69
-----	------------	----

2.2	Latar Belakang	73
2.3	Sejarah Ringkas Jawa Barat	74
2.4	Pengetahuan Umum Banten	75
2.4.1	Budaya dan Agama di Banten	77
2.4.1.1	Hindu-Buddha di Banten	81
2.4.1.2	Islam di Banten	87
2.4.2	Sejarah Pertukaran Banten Girang ke Banten Lama	87
2.5	Seni Bina Agama Tradisional Jawa	90
2.6	Seni Bina Tradisional Jawa	92
2.6.1	Bentuk Asas Bangunan Tradisional Jawa	93
2.6.2	Komponen Bangunan Jawa secara Umum	98
2.7	Seni Bina Cina	103
2.7.1	Unsur Seni Bina Cina di Indonesia	104
2.7.1.1	Bumbung	105
2.7.1.2	Ciri Asas Bentuk Seni Bina Cina	107
2.7.1.3	Pola Kekisi pada Bangunan Tradisional Cina	107
2.7.1.4	Hiasan pada Bangunan Tradisional Cina	108
2.8	Kajian Seni Bina <i>Indis (Indische Style)</i> di Indonesia	109
2.9	Rumusan	113

BAB TIGA - METODOLOGI KAJIAN

3.1	Pengenalan	116
3.2	Pengenalan Metodologi Kajian	116
3.2.1	Proses Kajian dengan Kaedah Kualitatif	117
3.3	Kajian Budaya Kompleks Masjid Agung Banten	120
3.3.1	Pengenalan Kajian Budaya	120

3.3.2	Kajian Budaya sebagai Pendekatan Kajian Kompleks Masjid Agung Banten	121
3.4	Kaedah Pengumpulan Maklumat	121
3.4.1	Strategi Pengumpulan Maklumat Kajian Kompleks Masjid Agung Banten	122
3.4.2	Maklumat Utama	123
3.4.2.1	Proses Pengumpulan Maklumat Visual	124
3.4.2.2	Proses Pengumpulan Maklumat Lisan	126
3.4.3	Maklumat Sekunder	128
3.5	Kaedah Analisis Maklumat	129
3.6	Tempoh Pemerhatian Langsung	129
3.7	Rumusan	130

BAB EMPAT - KAJIAN KOMPLEKS MASJID AGUNG BANTEN

4.1	Pengenalan	131
4.2	Sejarah Tapak Kajian	132
4.2.1	Banten Lama sebagai Saksi Kejayaan Kesultanan Banten	134
4.3	Pemerhatian Langsung	137
4.3.1	Temuramah Pakar Sejarah Banten dan Masjid Agung Banten	145
4.3.2	Temuramah Masyarakat Tempatan dan Tokoh Masyarakat	145
4.4	Kompleks Masjid Agung Banten	146
4.4.1	Masjid Agung Banten dalam Perkembangan Masa Lalu sehingga Kini	148
4.4.2	Komponen Masjid Agung Banten	153
4.4.3	Bangunan Gaya <i>Indis: Tiyamah</i>	167
4.4.3.1	Bangunan Luaran <i>Tiyamah</i>	173

4.4.3.2	Reka Bentuk Dalaman <i>Tiyamah</i>	174
4.4.4	Menara Masjid Agung Banten	177
4.4.5	<i>Istiwa</i>	180
4.4.6	Kawasan Perkuburan	180
4.4.6.1	Kawasan Perkuburan Utara (Ziarah Pertama)	182
4.4.6.2	Kawasan Perkuburan Selatan (Ziaran Kedua)	189
4.4.6.3	Pelbagai Bentuk Nisan Makam Di Kompleks Masjid Agung Banten	191
4.5	Rumusan	194

BAB LIMA - ANALISIS DATA KOMPLEKS MASJID AGUNG BANTEN

5.1	Pengenalan	195
5.2	Analisis Aspek Sosial dan Budaya yang Mempengaruhi Kewujudan Bangunan di Kompleks Masjid Agung Banten	195
5.2.1	Masjid Agung Banten: Bangunan Utama	196
5.2.2	<i>Tiyamah</i> : Bangunan Perhimpunan	197
5.2.3	Kawasan Perkuburan Kesultanan Banten	197
5.3	Analisis Elemen Seni Bina dan Reka Bentuk Dalaman Berasaskan kepada Pengaruh Budaya Asing dan Tempatan	198
5.3.1	Masjid Agung Banten	198
5.3.1.1	Elemen Seni Bina dan Reka Bentuk Dalaman Masjid Agung	199
5.3.2	Elemen <i>Tiyamah</i>	227
5.3.1.2	Elemen Seni Bina dan Reka Bentuk Dalaman <i>Tiyamah</i>	227
5.3.3	Kawasan Perkuburan Kesultanan Banten	228
5.4	Analisis Pengaruh Elemen Seni Bina dan Reka Bentuk Dalaman pada Budaya Persekitaran	230
5.5	Rumusan Analisis Hubungan antara Komponen Kajian: Seni Bina, Budaya dan Agama	231

BAB ENAM - KESIMPULAN

6.1	Kesimpulan	237
6.2	Dapatan Kajian	237
6.3	Kajian Masa Hadapan	242
6.4	Sumbangan Penyelidikan	242

SENARAI RUJUKAN	246
------------------------	-----

SENARAI JADUAL

	Muka Surat
Jadual 1.1. Ciri Khas dan Maklumat Masjid Kuno di Indonesia.	37
Jadual 1.2. Perincian Artifak Sejarah Dipersekitaran Banten Lama.	48
Jadual 2.1. Pengaruh Bahasa kepada Kawasan di Pulau Jawa.	79
Jadual 2.2. Pengaruh Budaya dan Agama di Banten.	81
Jadual 2.3. Sultan-Sultan yang Paling Memberikan Pengaruh Semasa Kesultanan Banten.	89
Jadual 2.4. Sejarah Perkembangan Seni Bina Agama Tradisional Jawa.	91
Jadual 2.5. Seni Bina dan Jenis Bumbung Rumah Tradisional Jawa.	93
Jadual 3.1. Maklumat Mengenai Temuramah	127
Jadual 4.1. Maklumat Mengenai Temuramah.	138
Jadual 4.2. Pelbagai Aktiviti di Dalam Kompleks Masjid Agung Banten	142
Jadual 4.3. Jenis-Jenis Kaki Tiang pada Reka Bentuk Dalaman Masjid Agung Banten.	163
Jadual 4.4. Jenis-Jenis Lampu Gantung Didalam Masjid Agung Banten.	170
Jadual 4.5. Pelbagai Bentuk Nisan Dipersekitaran Masjid Agung Banten.	192
Jadual 5.1. Perincian <i>Mimbar</i> Masjid Agung Banten.	214
Jadual 5.2. Senarai Semak: Pengaruh Budaya dan Falsafah Agama Pada Bangunan Di dalam Kompleks Masjid Agung Banten.	234
Jadual 6.1. Deskripsi Ruang, Aktiviti dan Ornamen pada Tiga Bangunan Penting di Dalam Kompleks Masjid Agung Banten.	244
Jadual 1. Komponen Masjid dan Maklumat	262

SENARAI RAJAH

	Muka Surat
Rajah 1.1. Peta Kepulauan Republik Indonesia	2
Rajah 1.2. Keperluan Umat dalam Hubungan Menegak dan Mendatar pada Bangunan Masjid.	4
Rajah 1.3. Peta Kawasan yang Berada di Bawah Pengaruh Kerajaan Majapahit Abad ke XIV.	11
Rajah 1.4. Prambanan candi Hindu terbesar di Indonesia.	11
Rajah 1.5. Borrobudur candi Buddha paling besar di Indonesia dan di Dunia, dibina pada masa Dinasti Sailendra.	12
Rajah 1.6. Kawasan Kekuasaan Kerajaan Sriwijaya Abad ke-7 hingga ke-8	13
Rajah 1.7. Peta Kawasan Kerajaan Tarumanegara.	14
Rajah 1.8. Peta Kawasan Kerajaan Sunda dan Kerajaan Galuh.	16
Rajah 1.9. Candi Cangkuang – Candi Hindu di Jawa Barat (kiri), dengan Makam Muslim di sebelah candi (kanan).	17
Rajah 1.10. Seni bina Meru pada ukiran batu di Candi Jago Jawa Timur.	18
Rajah 1.11. Seni bina Meru masih kekal di Pulau Bali - Indonesia.	18
Rajah 1.12. Penyebaran Islam di Asia Tenggara.	21
Rajah 1.13. Peta Kedudukan Pulau Jawa di Indonesia.	26
Rajah 1.14. Peta Pembahagian Pulau Jawa.	26
Rajah 1.15. Masjid Agung Demak – Masjid Zaman Wali.	35
Rajah 1.16. Masjid Kemayoran Surabaya – Masjid Zaman Pencerobohan Kolonial.	35
Rajah 1.17. Masjid Salman ITB, Bandung – Masjid Zaman Kemerdekaan.	36
Rajah 1.18. Komponen Masjid Kuno di Indonesia.	38
Rajah 1.19. <i>Shan</i> Masjid Isfahan, Iran.	39
Rajah 1.20. <i>Riwaq</i> Masjid Ukhaidir.	39

Rajah 1.21.	Beduk sebagai Pengganti Fungsi Menara.	40
Rajah 1.22.	Perbezaan Taip Bumbung Masjid Bumbung Susun dan Bumbung potong bawang.	41
Rajah 1.23.	Masjid Besar Aceh Kini dengan Bumbung Kubah	42
Rajah 1.24.	Masjid Besar Aceh berasas lukisan oleh Valentijn pada abad ke-17.	42
Rajah 1.25.	Masjid Agung Demak menurut Gambar lama.	44
Rajah 1.26.	Masjid Ciptarasa Cirebon tahun 1920-1933.	45
Rajah 1.27.	Maksurah di Masjid Ciptarasa Cirebon.	45
Rajah 1.28.	Sisa daripada Bangunan Masjid Pecinan Tinggi, Banten Lama.	46
Rajah 1.29.	Perincian Mihrab Masjid Pecinan Tinggi dan Makam Kuno Cina.	46
Rajah 1.30.	Peta Kedudukan Artifak Sejarah di Banten Lama.	47
Rajah 1.31.	Zon Komplek Masjid Agung Banten.	53
Rajah 1.32.	Pedagang Barangan di Persekitaran Kompleks Masjid Agung Banten.	57
Rajah 1.33.	Bangunan <i>Tiyamah</i> yang tidak terawat baik.	58
Rajah 1.34.	Perubahan yang terjadi pada bahagian dalaman Masjid Agung Banten.	58
Rajah 1.35.	Aktiviti Berdoa, Membaca Al-Quran dan Meditasi di kawasan. Perkuburan Kompleks Masjid Agung Banten.	59
Rajah 1.36.	Keraton (Istana) Surosowan Banten dan Kaibon.	65
Rajah 1.37.	Sisa Bangunan Masjid Pecinan Tinggi.	65
Rajah 2.1.	Peta Kedudukan Banten Lama.	74
Rajah 2.2.	Wilayah Jawa Barat sebelum dan selepas Banten menjadi Wilayah tersendiri pada Tahun 2000.	76
Rajah 2.3.	Peta Kawasan Jawa Barat – Persegi Biru dan Hitam ialah di Luar Wilayah Sunda / Priangan - Bulatan Merah.	78

Rajah 2.4.	Pembahagian Kawasan Berasaskan Bahasa: Sunda, Jawa, Sunda-Jawa dan Melayu-Betawi.	79
Rajah 2.5	Peta Kedudukan Pulau Panaitan, Banten, Indonesia	82
Rajah 2.6.	Arca Ganesha di Muzium Negeri Banten	82
Rajah 2.7	Arca Nandi di Muzium Situs Kepurbakalaan, Banten Lama.	82
Rajah 2.8.	Peta Laluan Indianisasi Membahagi Pengaruh Hindu-Buddha.	85
Rajah 2.9.	Peta Kawasan Kerajaan Padjajaran (gabungan Kerajaan Sunda dan Kerajaan Galuh) yang Mempengaruhi Banten.	86
Rajah 2.10.	Peta Perpindahan Kedudukan Banten Girang ke Banten Lama.	88
Rajah 2.11.	Jenis <i>Panggang Pe</i> .	94
Rajah 2.12.	Jenis <i>Kampung</i> .	95
Rajah 2.13.	Jenis <i>Limasan</i> .	95
Rajah 2.14.	Jenis <i>Joglo</i> .	96
Rajah 2.15.	Bumbung <i>Joglo</i> perkembangan daripada Bumbung <i>Tajug</i> .	97
Rajah 2.16.	Jenis <i>Tajug</i> .	97
Rajah 2.17.	Komponen Rumah Tradisional Jawa.	98
Rajah.2.18.	<i>Umpak</i> Batu dan Tiang Segi Lapan Masjid Agung Banten.	99
Rajah 2.19.	Struktur <i>Soko Guru</i> .	100
Rajah 2.20.	Rincian Struktur <i>Soko Guru</i> .	101
Rajah 2.21.	Kedudukan Jenis-Jenis Tiang Penyokong pada Bangunan Jawa.	101
Rajah 2.22.	Motif Bunga: <i>Lung-lungan</i> dan <i>Saton</i> .	102
Rajah 2.23.	Motif Bunga: <i>Padma</i> .	102
Rajah 2.24.	Motif Haiwan: <i>Kala</i> .	102
Rajah 2.25.	Motif Alam: <i>Banyu Tetes</i> atau <i>Titisan Air</i> .	103

Rajah 2.26.	Motif Agama dan Kepercayaan pada Bangunan Jawa: <i>Mustaka</i> atau <i>memolo</i> .	103
Rajah 2.27.	Jenis-Jenis daripada Bumbung Cina.	105
Rajah 2.28.	Bentuk menjulang dari tepian bumbung.	106
Rajah 2.29.	Bentuk Bumbung pada Kuil Sampokong, Semarang, JawaTengah.	106
Rajah 2.30.	Bentuk Gerbang pada Kuil Avalokiteshvara, Banten Lama.	107
Rajah 2.31.	Pelbagai Gaya Khas Kekisi Angin Bangunan Cina Tradisional.	108
Rajah 2.32.	Pelbagai Hiasan Khas Cina pada Puncak Bumbung.	109
Rajah 2.33.	Jenis-jenis Hiasan Cina pada Langkan.	109
Rajah 2.34.	Serombong Asap Semu.	110
Rajah 2.35.	Bangunan Gaya <i>Indis</i> – Gedung Arsip Nasional di Jakarta, bekas Rumah Gabenor Reinerde Klerk dibina pada tahun 1760.	111
Rajah 2.36.	Bangunan Gaya <i>Indis</i> , Pejabat Pos di Bandung pada tahun 1929.	111
Rajah 2.37.	Bangunan Gaya <i>Indis</i> – <i>Tiyamah</i> di Banten Lama.	112
Rajah 4.1.	Peta Kawasan Banten (Bantam) masa Belanda.	131
Rajah 4.2.	Peta Kedudukan Kompleks Masjid Agung Banten, Banten Lama.	132
Rajah 4.3.	Kompleks Masjid Agung Banten pada Tahun 1974.	135
Rajah 4.4.	Peta Kedudukan Rumah Informan Dipersekitaran Kompleks Masjid Agung Banten.	141
Rajah 4.5.	Aktiviti Ziarah Malam Jumaah Dikawasan Makam Sultan Maulana Hasanuddin.	143
Rajah 4.6.	Aktiviti Menjaja Barangan Didalam Kompleks Masjid Agung Banten pada Khamis Malam	143
Rajah 4.7.	Aktiviti Solat Terawih pada Bulan Ramadhan di Masjid Agung Banten.	144

Rajah 4.8.	Aktiviti Solat pada Aidil Adha di Kawasan Makam Selatan.	144
Rajah 4.9	Luaran Kompleks Masjid Agung Banten.	147
Rajah 4.10.	Pelan Tata Atur Kompleks Masjid Agung Banten. Peta Kedudukan Kampung Krisen, Banten.	147
Rajah 4.11.	Kedudukan Kampung Kepuren, Banten.	150
Rajah 4.12.	Perubahan Komplek Masjid Agung Banten pada Tahun 1874, 1933, 2011 & 2013.	151
Rajah 4.13.	Pelan Kompleks Masjid Agung Banten.	152
Rajah 4.14.	Pelan Bumbung Kompleks Masjid Agung Banten.	153
Rajah 4.15.	Serambi Utara Masjid Agung Banten dan Ornamen Perinci pada Tiang-Tiang Serambi.	155
Rajah 4.16.	Luaran Serambi Utara Masjid Agung Banten dan Serambi dengan Kolam-Kolam.	155
Rajah 4.17.	Jenis Kaki Tiang Serambi	156
Rajah 4.18	Jenis Lampu sebagai Elemen Serambi	156
Rajah 4.19	Pintu Masuk Utama Timur dan Pintu Masuk Utara, Masjid Agung Banten.	157
Rajah 4.20.	Pintu Masuk Pewastren dari Dalam Masjid Agung Banten dan Dalam Pewastren.	157
Rajah 4.21.	Pelan Bangunan Masjid Agung Banten.	158
Rajah 4.22.	Reka bentuk Dalam Masjid Agung Banten.	159
Rajah 4.23.	Tingkap dan Jenis Lubang Udara Masjid Agung Banten.	159
Rajah 4.24.	<i>Mimbar</i> Masjid Agung Banten.	160
Rajah 4.25.	<i>Mihrab</i> Masjid Agung Banten.	161
Rajah 4.26.	Pelan Kedudukan Tiang-Tiang Masjid Agung Banten Berasas pada Jenis Kaki Tiang.	163
Rajah 4.27.	Pembahagian Bangunan Berdasarkan kepada Tradisi Budaya Jawa.	167

Rajah 4.28.	Jenis Lampu Gasolin (<i>Petromak</i>).	169
Rajah 4.29.	Bangunan <i>Tiyamah</i> Gaya <i>Indis</i> .	172
Rajah 4.30.	Pintu Laluan ke Tangga Menuju Tingkat Dua Ditutup.	173
Rajah 4.31.	Bumbung <i>Tiyamah</i> dengan Sudut Tirus Khas Gaya <i>Indis</i> .	173
Rajah 4.32.	Keratan dan Muka Bangunan <i>Tiyamah</i> dengan Ciri Khas Gaya <i>Indis</i> – Bangunan Simetri.	174
Rajah 4.33.	Bahagian Dalaman <i>Tiyamah</i> untuk Laluan Pintas ke Kasawan Serambi Makam Selatan.	175
Rajah 4.34.	Pintu Laluan Pintas ke Serambi Makam Selatan - Pandangan dari <i>Tiyamah</i> dan Pandangan dari Serambi Makam Selatan ke Pintu Utama <i>Tiyamah</i> .	175
Rajah 4.35.	Pelan Bangunan <i>Tiyamah</i> .	176
Rajah 4.36.	Jenis Tingkap Ditingkat Bawah <i>Tiyamah</i> .	177
Rajah 4.37.	Bahan Penutup Lantai Jubin pada Tingkat Bawah dan Tingkat Dua Lantai Kayu.	177
Rajah 4.38.	Perincian Menara Masjid Agung Banten.	179
Rajah 4.39.	Rumah Api di Pantai Anyer, Banten.	179
Rajah 4.40.	Istiwa Masjid Agung Banten .	180
Rajah 4.41.	Kawasan Serambi Makam Utara pada Hari Ahad.	181
Rajah 4.42.	Pelan Makam Utara Di kompleks Masjid Agung Banten.	184
Rajah 4.43.	Pintu Masuk Utama Makam Utara, Pandangan dari Serambi Makam dan Pintu Masuk Utama ke <i>Cungkup</i> Hasanuddin.	185
Rajah 4.44.	Aktiviti Ritual Ziarah Diserambi <i>Cungkup</i> Hasanuddin.	185
Rajah 4.45.	Pintu Samping <i>Cungkup</i> Hasanuddin.	185
Rajah 4.46.	Aktiviti Ritual Ziarah di sebelah Barat <i>Cungkup</i> Hasanuddin.	186
Rajah 4.47.	Bahagian Timur <i>Cungkup</i> Hasanuddin.	186
Rajah 4.48.	Aktiviti Ritual Ziarah di sisi belakang <i>Cungkup</i> Hasanuddin.	186

Rajah 4.49.	Pintu Gerbang Makam Utara dari bahagian Luar Kompleks Masjid Agung Banten.	187
Rajah 4.50.	Dalamann <i>Cungkup</i> Hasanuddin.	189
Rajah 4.51.	Bukti tiada Bumbung diantara Tiyamah dan Masjid Agung Banten.	190
Rajah 4.52.	Pintu Masuk utama Kawasan Makam Ziarah Kedua	191
Rajah 4.53.	Serambi Makam Selatan – Kawasan Ziarah Kedua.	191
Rajah 4.54.	Bentuk Nisan Sederhana untuk Wanita	192
Rajah 5.1.	Rekod Pelan Banten (Bantam) oleh Belanda.	200
Rajah 5.2.	Muka Bangunan Masjid Agung Banten dengan Serambi di sebelah Timur.	201
Rajah 5.3.	Masjid Agung Banten dari sebelah Barat.	201
Rajah 5.4.	Serambi Masjid Agung Banten.	202
Rajah 5.5.	Serambi Utara Masjid dekat dengan Tempat Wuduk.	203
Rajah 5.6.	Sisi Timur Masjid dengan Serambi.	203
Rajah 5.7.	Bahagian dari Bangunan Masjid Agung Banten - dibahagikan kepada Kepala, Badan dan Kaki.	204
Rajah 5.8.	Kitaran Kehidupan Manusia di Bangunan Tradisional Jawa.	204
Rajah 5.9.	Makna Menerus dan Mendatar pada Masjid Agung Banten Berasaskan kepada Makna rumah Tradisional Jawa- <i>Joglo</i> .	206
Rajah 5.10.	Kesesuaian Arah Mata Angin pada Bangunan Tradisional Joglo dengan Kedudukan Komponen Kompleks Masjid Agung Banten.	207
Rajah 5.11.	Meru Berasaskan kepada Arah Mata Angin, Kasta Hindu dan Warna.	209
Rajah 5.12.	Makna Bentuk Asas Bumbung Masjid Agung Banten berdasarkan kepada Tingkatan Alam Semesta.	210
Rajah 5.13.	Memolo dengan Bentuk Pucuk Rebung pada Puncak Bumbung Masjid Agung Banten.	211
Rajah 5.14.	Tingkatan Iman Keislaman Seorang Muslim Berdasarkan kepada Tingkat Bumbung.	212

Rajah 5.15.	<i>Mihrab</i> Masjid Agung Banten.	213
Rajah 5.16.	Analisis <i>Mimbar</i> dengan Pengaruh Budaya Jawa.	214
Rajah 5.17.	Hiasan Bumbung <i>Mimbar</i> dengan Pengaruh Budaya Cina.	217
Rajah 5.18.	Kesesuaian Jenis Hiasan Cina pada Langkan dengan Elemen <i>Mimbar</i> .	218
Rajah 5.19.	Kesesuaian Bentuk Kekisi Angin pada Bangunan Tradisional Cina dengan Lubang Angin pada <i>Mimbar</i> Masjid Agung Banten.	219
Rajah 5.20.	Pelan Kedudukan Tiang-Tiang Masjid Agung Banten Berasaskan kepada Jumlah Keluk.	220
Rajah 5.21.	Keserupaan Ornamen Kaki Tiang dengan Perwakilan Bentuk Teratai pada Arca Perunggu di Yogyakarta.	222
Rajah 5.22.	Enam Puluh Tahapan Meditasi Berasaskan kepada Kitab Suci Pali.	224
Rajah 5.23.	Pelan Kedudukan Tiang-Tiang Masjid Agung Banten Berasaskan kepada Jenis Tiang atau <i>Soko</i> .	225
Rajah 5.24.	Simulasi Pelan Kedudukan Tiang-Tiang Masjid Agung Banten Tanpa Ruang <i>Pewastren</i> dan Makam.	226
Rajah 1.	Corak Bunga pada Bumbung Kubah Masjid Isfahan, Iran.	257
Rajah 2.	<i>Mihrab</i> Masjid Isfahan, Iran.	258
Rajah 3.	Ragam Hias <i>Muqarnas</i> (Sarang Lebah).	259
Rajah 4.	Masjid Quba, Madinah.	259
Rajah 5.	Asas Reka Bentuk Masjid Nabawi, Madinah.	260
Rajah 6.	Masjid Nabawi, Madinah.	260
Rajah 7.	Masjidil Haram dan Kaabah pada tahun 1371 H dan pada tahun 2008.	261
Rajah 8.	Pengaruh Kubah Hagia Sophia, Istanbul.	261
Rajah 9.	Komponen Seni Bina di Timur Tengah.	262
Rajah 10.	Perkembangan Komponen Seni Bina Islam.	263

SENARAI CARTA

	Muka Surat
Carta 1.1. Komponen Penyelidikan.	63
Carta 3.1. Carta Aliran Kajian Masjid Agung Banten.	119
Carta 3.2. Proses Pengumpulan Maklumat Utama Di dalam Kajian Masjid Agung Banten.	124
Carta 3.3. Proses Pengumpulan Dokumentasi Visual.	125

LAMPIRAN

	Muka Surat
Lampiran A. Pengenalan Umum Seni Bina Masjid	257
I. Seni Bina Masjid dan Perkuburan Dipersekitaran Masjid	257
II. Perkembangan Awal Masjid di dalam Tamadun Islam di Timur Tengah	259
Lampiran B. Maklumat Temuramah I : Informan	265
Maklumat Temuramah II : Persoalan Temuramah	271
Lampiran C. Senarai Abstrak Kertas Kerja	273
I. Interaksi Holistik antara Kewujudan Seni Bina Bangunan Masjid Kuno di Indonesia dengan Aktiviti Persekitaran (Kompleks Masjid Agung Banten – Masjid Agung dan Makam)	273
II. <i>The Influence of Foreign and Local Cultures on Traditional Mosques in Indonesia Case Study: Banten Great Mosque Complex, Banten Province, West Java</i>	274
III. <i>The Spatial Experience in The Complex of Masjid Agung Banten, Banten, Indonesia</i>	275
IV. <i>The Attractiveness of Tangible and Intangible Mixed Culture in Banten Great Mosque Complex, Banten Province, Indonesia</i>	276
V. <i>The Influence of Social-Culture of Banten Towards the Changes of Banten Great Mosque Complex</i>	277

GLOSARI

Alun-Alun	: Pusat bandar (<i>town square</i>).
Atap Tumpang	: Bumbung bertingkat atau bumbung bersusun.
Bantam	: Nama lain daripada Banten
Cungkup	: Bangunan makam khas
Debus	: Kesenian tradisional Banten yang mengandung kekuatan ghaib.
Indis	: Bahagian daripada kebudayaan moden Indonesia. Kebudayaan campuran Belanda dan Jawa.
Istiwa	: Jam Matahari
Joglo	: Bentuk bumbung bangunan tradisional asli budaya Jawa.
Kabupaten	: Wilayah yang dipimpin oleh seorang regent atau dikenali sebagai bupati.
Kejawen	: Kepercayaan orang Jawa
Keraton	: Istana.
Kemenyan	: Barang-barang harum dari bunga-bunga, yang umumnya terdapat dalam upacara yang berkaitan dengan magis, dengan cara dibakar.
Khaul Sultan	: Hadiah Doa untuk sultan.
Kotamadya	: Bandar yang dipimpin oleh seorang datuk bandar atau dikenali sebagai walikota.
Maksurah	: Tempat khas untuk sultan-sultan bersolat di dalaman masjid.
Malam Jummat	: Hari Khamis malam.
Memolo / Mustaka	: Hiasan pada puncak bumbung, umumnya di bangunan tradisional Jawa.
Meru	: Gunung yang disucikan oleh umat Hindu.
Padma	: Bunga Teratai.
Pakojan	: Kampung dengan masyarakat keturunan India (Gujarat dan Koja)

Pecinan	: Kampung dengan masyarakat keturunan Cina.
Pendopo	: Bahagian dari komponen rumah tradisional Jawa (Serambi).
Pegon	: Bahasa Jawa yang ditulis dengan huruf Arab.
Petromak	: Lampu minyak gasolin.
Pewastren	: Ruang solat khas wanita didalam masjid.
Priangan	: Wilayah masyarakat Sunda di Jawa Barat.
Priyayi	: Kaum bangsawan tradisional di Pulau Jawa.
Provinsi	: Daerah yang dipimpin oleh seorang gabenor wilayah.
Pupuh	: Bait.
Residen	: Sebahagian wilayah di setiap provinsi di Indonesia.
Soko	: Tiang penyokong sebuah bangunan.
Soko Guru	: Tiang tengah atau tiang utama.
Semedi	: Meditasi.
Sesajen	: Jamuan yang disajikan untuk kuasa ghaib.
Tasik Ardi	: Danau tiruan.
Tiyamah	: Bangunan perhimpunan dengan gaya <i>indis</i> di dalam kompleks Masjid Agung Banten.
Umpak	: Kaki tiang (<i>Footing</i>). Umumnya dibuat dari batu.
VOC	: Syarikat perusahaan perdagangan Belanda di Asia Timur.
Wali Songo	: Panggilan untuk sembilan pendakwah agama Islam, khususnya di Pulau Jawa.

KAJIAN ASPEK BUDAYA PADA SENI BINA MASJID AGUNG BANTEN, BANTEN, INDONESIA

ABSTRAK

Kompleks Masjid Agung Banten dikenali sebagai peninggalan daripada Kesultanan Banten. Ia terletak di Banten Lama, kawasan Banten, hujung barat Pulau Jawa. Kompleks Masjid Agung Banten wujud daripada perpaduan budaya tempatan dan asing. Penyelidikan ini bertujuan meneroka perpaduan budaya terhadap kewujudan seni bina sehingga reka bentuk dalaman di tiga zon penting di kompleks Masjid Agung Banten. Ia adalah bangunan perhimpunan yang dikenali sebagai *tiyamah*, masjid agung dan kawasan perkuburan. Hubungan aktiviti masyarakat tempatan dan pelawat di persekitaran kompleks diketahui saling berkait rapat dengan kewujudan tiga zon penting tersebut dan elemen-elemen seni bina pada bangunan tersebut juga mempengaruhi budaya persekitaran. Penyelidikan ini menggunakan kaedah kualitatif dengan tahap penyelidikan berperingkat. Ia bermula dengan penyelidikan rintis, pemerhatian, pengumpulan maklumat lisan dan tulisan serta temuramah mendalam. Penyelidikan ini juga menggunakan pendekatan penyelidikan budaya sebagai sokongan dalam mendedahkan budaya Jawa, Cina dan Belanda yang membawa pengaruh kepada kewujudan agama Islam, Hindu dan Buddha. Hasil dapatan penyelidikan ini mendapati bahawa telah terjadi pertukaran aktiviti agama dalam aktiviti tradisi yang sepatutnya berlaku di bangunan masjid, namun ia berlaku di kawasan perkuburan. Falsafah agama-agama terdahulu sebelum Islam, seperti Hindu dan Buddha yang mempengaruhi kompleks Masjid Agung Banten telah berganti dengan falsafah Islam. Dapatan tersebut adalah orientasi kompleks Masjid Agung Banten dan bangunan masjid agung mempunyai kesesuaian dengan falsafah empat arah mata angin yang hampir dengan falsafah budaya Jawa, agama Hindu dan Islam.

Dapatan penting lain adalah menemukan makna daripada perincian jumlah keluk kaki tiang atau dikenali sebagai *umpak* yang mempunyai pendekatan falsafah agama Buddha dan Islam.

A STUDY ON THE CULTURAL ASPECT IN THE ARCHITECTURE OF THE BANTEN GREAT MOSQUE, BANTEN, INDONESIA

ABSTRACT

Banten Great Mosque Complex is known as a remnant from the Banten Sultanate. It is situated in Banten Lama, an area in Banten, at the west end of Java. The Banten Great Mosque Complex exists from the unity of both local and foreign cultures. This research is done to investigate the cultural unity that exist in the architecture and interior design in three important zones in the Banten Great Mosque Complex. It is an assembly of buildings called the *tiyamah*, the great mosques and the cemetery. The local community relationship with the visitors around the complex are known to be closed knit with the existence of these three important zones and the architectural elements on the building had also influenced the culture that surrounds it. This research has used the qualitative method with a multi level research. It starts with the pilot study, observation, collecting of oral and written data complete with in-depth interview. This research also uses cultural research approach as a support in revealing the Java, Chinese and Dutch cultures that bring influence in the existence of religions like Islam, Hinduism dan Buddhism. The research findings had shown that there are changes in the religious activity in the traditional activity that should have been done in the mosque, but were done at the cemetery. The old religious philosophy before Islam, like from Hinduism and Buddhism that had influence the Banten Great Mosque Complex has changed into the Islamic philosophy. The findings is the orientation of the Banten Great Mosque Complex and the great mosques building that is suitable with the philosophy of the four direction of the wind, that is close the Java's cultural philosophy, Hinduism and Islam. Another

significant findings is discover the meaning of the curves number on the foot of the pillar which is also known as *umpak* that is close to Buddhism and Islam philosophies.

BAB SATU

PENGENALAN KAJIAN

1.1 Pengenalan

Bab ini membicarakan tentang tajuk tesis yang merangkumi kaji selidik umum budaya, latar belakang kepelbagaian permulaan budaya di Indonesia, seni bina secara umum dan pengenalan agama-agama di Indonesia. Seterusnya, pengkaji juga membicarakan pengenalan secara umum Pulau Jawa dan masjid kuno di Indonesia, khasnya di Pulau Jawa. Selain itu, pengenalan artifak sejarah di Banten Lama dan kompleks Masjid Agung Banten, yang berkedudukan di bahagian hujung barat, Jawa Barat turut dibincangkan. Bab ini juga, membicarakan pernyataan masalah, persoalan kajian, objektif kajian, fokus dan skop kajian, rumusan dan struktur tesis.

1.2 Latar Belakang Kajian

Indonesia merupakan negara kepulauan dan ia mempunyai lebih daripada 13,000 pulau (Rajah 1.1). Wilayah kepulauannya terletak di sepanjang garis Khatulistiwa yang di kelilingi oleh lautan. Kedudukan geografi Indonesia terletak di titik laluan komunikasi dunia di antara dua benua iaitu Benua Asia dan Australia. Di antara dua lautan iaitu Lautan Pasifik dan Lautan Hindi yang menghubungkan kepentingan negara-negara besar di bahagian barat dan timur, utara dan selatan (Anshoriy; Arbaningsih, 2008). Kedudukan strategik menjadikan Indonesia sebagai laluan perdagangan antarabangsa sejak masa silam dan menjadi tempat pertemuan

pelbagai budaya. Justeru, berbagai-bagai artifak bersejarah di Indonesia boleh mengesan kewujudan kepelbagaian budaya. Maka, dengan memahami seni bina bersejarah boleh menjurus ke arah untuk mengenal pasti tamadun sesebuah negara.

Rajah 1.1. Peta Kepulauan Republik Indonesia.

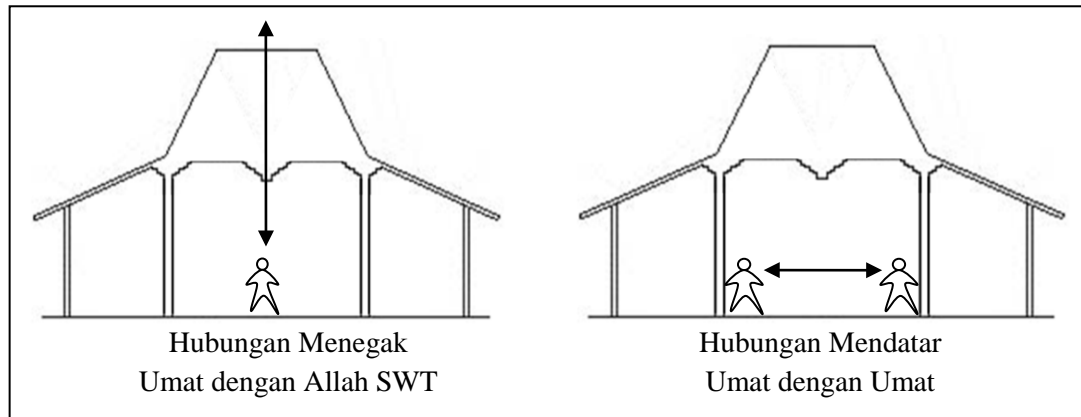
Sumber: Diubah Suai daripada www.geographicguide.com/asia/maps/southeast.htm

Indonesia mempunyai keupayaan untuk menyesuaikan budaya asing tanpa kehilangan budaya kenegeriannya dan hal tersebut berlaku khasnya di Pulau Jawa. Secara amnya, orang Jawa adalah orang yang tinggal dan lahir di Pulau Jawa dan mereka mempunyai tahap toleransi yang baik, mudah menerima berbagai-bagai budaya asing, seperti budaya Cina, Arab dan Eropah. Ia mempengaruhi budaya, agama sehingga kepercayaan lokal di Pulau Jawa dan menciptakan tradisi budaya yang unik. Kepercayaan di Indonesia dimulakan dengan animisme, berikutnya agama Hindu-Buddha, Islam dan Kristian (Protestan dan Katolik). Pelbagai pengaruh daripada agama di Indonesia telah menyatu dari aspek kehidupan seperti seni, makanan, kaitan sosial dan seni bina (Forshee, 2006).

Agama Islam dianuti oleh sebahagian besar penduduk di Indonesia, khasnya di Pulau Jawa. Penyebaran agama Islam ke Indonesia agak lewat, namun ia

menjadikan Islam berjaya di Indonesia. Merujuk Frederick dan Worden (2011), penyebaran Islam termasuk pada proses evolusi di Indonesia. Sebagaimana diketahui, proses evolusi adalah proses berkesinambungan perlahan dengan matlamat untuk mencapai hasil yang lebih baik. Agama Islam di Indonesia dipengaruhi oleh pelbagai budaya asing berbeza iaitu, Arab, Gujerat (India) dan Cina. Ia meninggalkan kesan terhadap agama Islam di Indonesia.

Penyebaran agama Islam telah melahirkan kerajaan Islam di Indonesia. Kejayaan kerajaan Islam telah menyebabkan ramai umat manusia menganut agama Islam (istilah kerajaan Islam, juga disebut kesultanan). Kehadiran agama Islam diperlukan untuk memenuhi keperluan zahir dan batin umat Islam. Keperluan zahir iaitu hubungan sosial antara umat, disebut juga sebagai hubungan mendatar (*horizontal relation*) dan keperluan batin iaitu hubungan umat dengan Allah S.W.T, disebut sebagai hubungan menegak (*vertical relation*) (Widyani, 2006). Berasaskan keperluan tersebut lahir sebuah bangunan keagamaan iaitu masjid (Rajah 1.2). Kompleks Masjid Agung Banten adalah satu tanda bertapaknya agama Islam di bahagian hujung barat Pulau Jawa dan bukti kepada kekuasaan Sultan di Banten. Kompleks Masjid Agung Banten tersebut terdiri daripada tiga bangunan penting iaitu, bangunan utama ialah bangunan perhimpunan atau *tiyamah*, masjid agung dan kawasan perkuburan atau makam. Bentuk luaran dan dalaman masjid agung mempunyai pengaruh budaya Jawa dan Cina, manakala bangunan *tiyamah* mempunyai pengaruh budaya Belanda (Bab 4).

*Rajah 1.2. Keperluan Umat dalam Hubungan Menegak dan Mendatar pada Bangunan Masjid.
Sumber: Widyani, 2006.*

1.3 Pengertian Umum Kebudayaan

Bangunan bersejarah dan kebudayaan merupakan aspek yang tidak boleh dipisahkan, kerana ia adalah asas yang menyokong identiti sebuah negara dan kebudayaan. Selain itu, ia merupakan cermin ketamadunan masyarakat tertentu kerana mengandungi elemen ilmu, kepercayaan dan norma budaya.

Terdapat tiga aspek kebudayaan menurut Honigman dalam bukunya Adimihardja (2004) dan Koentjaraningrat (1980). Pertama, kebudayaan sebagai sistem budaya adalah sesuatu yang mengandungi gagasan, norma, peraturan, pengetahuan, kepercayaan dan makna. Kedua, kebudayaan sebagai sistem sosial adalah sesuatu yang mengandungi aktiviti dan tabiat yang berpola daripada masyarakat. Ketiga, kebudayaan fizikal adalah nyata atau sesuatu yang boleh dikesan oleh pancaindera manusia dan merupakan hasil daripada budaya manusia iaitu artifak.

Kebudayaan adalah serangkaian adat, rancangan dan panduan yang digunakan untuk mengatur perilaku manusia. Namun, kebudayaan juga hasil daripada tabiat manusia. Menurut Suparlan (1986), kebudayaan boleh menjadi pedoman terhadap kehidupan masyarakat dan pedoman yang diyakini kebenarannya oleh masyarakat. Budaya yang terjadi sekarang merupakan hasil daripada percampuran adat-adat yang berlaku sebelumnya.

1.3.1 Kebudayaan Mencorakkan Seni Bina dan Reka Bentuk Dalaman

Terdapat banyak takrifan tentang seni bina. Caudill (1978), mengatakan bahawa seni bina merupakan pengalaman perseorangan yang menyeronokkan dan mustahak. Lebih terperinci, Rapoport (1979) menyatakan bahawa seni bina boleh dilihat melalui aspek aktiviti tertentu, mengingatkan individu pada sebarang aktiviti, menunjukkan kuasa, jantina, arah, individu atau masyarakat. Pernyataan Rapoport tersebut bersesuaian dengan penyelidikan ini kerana boleh menjadi salah satu asas maklumat dalam penyelidikan ini. Selain itu, seni bina juga dapat digunakan untuk kajian sebuah ruang bagi kegunaan aktiviti manusia bermatlamatkan kebahagiaan manusia. Oleh itu, seni bina merangkumi hal berikut. Pertama, kegunaan adalah sesuatu yang boleh menjadi tempat aktiviti manusia yang sesuai dengan keperluan manusia. Kedua, kekukuhan adalah sesuatu yang mempunyai sistem keamanan yang menaungi aktiviti yang terjadi di dalamnya. Ketiga, keelokan adalah sesuatu yang mengandungi makna berseni yang boleh menimbulkan kesan, mesej dan suasana (Depdikbud RI, 1993).

Seni bina sentiasa mengalami perubahan, ia akibat persoalan daripada masyarakat persekitaran. Pernyataan tersebut disokong oleh Giedion (1967), bahawa

perubahan seni bina terjadi kerana perubahan sosial, budaya dan seterusnya agama di dalam masyarakat tertentu. Seni bina dan reka bentuk dalaman juga berhubung rapat dengan pola fikiran dan adat masyarakat. Sebuah bangunan tidak dibangunkan tanpa sebab tertentu, tetapi berasaskan keperluan terhadap aktiviti-aktiviti masyarakat. Apapun yang dibina adalah satu kesatuan daripada alam persekitaran seperti sosial dan budaya. Masjid Agung Banten adalah salah satu seni bina bersejarah yang merupakan hasil daripada kebudayaan kerana mengandungi elemen dan wujud unsur kebudayaan.

1.4 Latar belakang Umum Sejarah Kepelbagaian Budaya dan Agama di Indonesia

Secara umumnya, Indonesia mempunyai sejarah yang panjang bermula dari zaman prasejarah, seterusnya zaman bersejarah dan zaman moden. Sejarahnya terbahagi kepada tiga iaitu, sebelum kolonial, zaman penjajah dan zaman kemerdekaan. Zaman sebelum kolonial wujud dengan adanya kerajaan Hindu dan Buddha di Indonesia. Menurut sejarah, Indonesia mempunyai dua kerajaan besar Hindu dan Buddha iaitu kerajaan Sriwijaya (*Srivijaya*) di Pulau Sumatera dan Kerajaan Majapahit di Jawa Timur. Selepas keruntuhan Kerajaan Sriwijaya, Kerajaan Majapahit hadir dan membangunkan semula kerajaan ini dan bergantung pada hasil pertanian. Namun, seorang Patih bernama Gajah Mada membuat pengumuman bahawa Indonesia tidak hanya berjaya dalam pertanian, namun ia juga sebuah negara yang di kelilingi oleh lautan. Oleh itu, beliau bertekad untuk menyatukan wilayah Nusantara. Van Peursen (1976) menyokong pernyataan tersebut dengan menyatakan bahawa budaya Indonesia berasaskan pada budaya sebuah negara yang di kelilingi oleh lautan. Gajah Mada mengatakan bahawa Kerajaan

Majapahit berkuasa penuh terhadap Nusantara. Kerajaan Majapahit berjaya di Nusantara pada abad ke-14. Nusantara di sini meliputi Indonesia, Melaka (kini sebahagian daripada Malaysia) sehingga Chempu (kini Kemboja) dan sebutan Nusantara masih berlaku untuk Indonesia sehingga sekarang (Maarif, 2009). Berasaskan maklumat tersebut, sejarah Indonesia boleh dikaitkan dengan sejarah Malaysia dan Kemboja.

Indonesia sebagai negara kelautan, menjadi pintu masuk kepelbagaian budaya asing yang menyebarkan pengaruhnya pada budaya tempatan, namun ia boleh berlaku sebaiknya. Contohnya orang Indonesia ramai berlayar keluar negara dan kembali dengan membawa budaya-budaya yang telah mengalami adaptasi dari luar. Percampuran budaya tempatan dan asing telah menciptakan kepelbagaian budaya tempatan di Indonesia. Oleh itu, ia dikenali sebagai semboyan *Bhinneka Tunggal Ika*. Ia menjadi lambang kepelbagaian budaya Indonesia dan dikenali sejak Kerajaan Majapahit. Peristilahan *Bhinneka Tunggal Ika* berasal daripada bahasa Jawa Kuno, *Bhinneka* yang bermaksud “beraneka ragam” (bermacam-macam). *Tunggal* mempunyai makna “Satu” dan *Ika* mempunyai makna “itu,” secara keseluruhannya ia bermakna Berbeza Tetapi Tetap Bersatu.

1.4.1 Kronologi Budaya dan Agama di Indonesia

Kepercayaan pada alam dan nenek moyang adalah kepercayaan asli Indonesia (Maarif, 2009). Upacara atau ritual telah menjadi identiti penting kehidupan animisme. Budaya-budaya awal di Indonesia sentiasa mempengaruhi budaya selepasnya. Oleh itu ia masih didapati seperti upacara atau ritual yang menjadi sebahagian daripada budaya di Indonesia sekarang. Pada zaman Indonesia

dipengaruhi oleh budaya asing, khasnya Gujerat-India, melalui budayanya mereka memperkenalkan agama yang menjadi agama terawal iaitu, Hindu dan Buddha. Hindu dan Buddha menjadi agama kuno di Indonesia, walaupun semakin lama semakin berkurangan umatnya kerana kejayaan Islam dan pengaruh pencerobohan bangsa Eropah yang membawa agama Kristian-Katolik.

Indonesia mempunyai lima agama rasmi iaitu Islam, Kristian Katolik, Kristian Protestan, Hindu dan Buddha. Indonesia membenarkan seseorang menganut sebarang kepercayaan. Namun atheis tidak dibenarkan kerana kembali kepada salah satu prinsip asas Indonesia yang disebut *Pancasila*, iaitu prinsip nombor satu iaitu Ketuhanan Yang Maha Esa (Drakeley, 2005). Seterusnya, kepelbagaian latar belakang budaya yang berbeza telah mempengaruhi kepelbagaian penyebaran agama dan pembangunan di Indonesia.

1.4.1.1 Animisme adalah Kepercayaan Pertama di Indonesia

Kepercayaan Animisme adalah perkara berkaitan dengan penyelidikan Masjid Agung Banten, utamanya kerana aktiviti ritual budaya yang berlaku di persekitarannya saling mempengaruhi kewujudan seni bina terhadap reka bentuk dalamannya. Animisme ialah sistem kepercayaan yang mengandungi kuasa rohani. Di Eropah atau Amerika Utara hal ini disebut *Paganisme* (Forshee, 2006). Dengan peralihan zaman, sistem ini bercampur dengan agama-agama yang ada dan ritualnya menjadi sebahagian daripada adat istiadat khas di tempat-tempat tertentu di Indonesia. Menurut Geertz (1960), di Indonesia memang terjadi sinkretisme antara animisme dengan agama Hindu-Buddha dan Islam yang datang selepasnya. Pernyataan Geertz disokong oleh Webster (1973) bahawa lebih daripada seribu tahun

animisme ada di Pulau Jawa sebelum kedatangan agama Buddha dan agama Hindu, dan ia saling mempengaruhi. Oleh itu, di Jawa banyak ritual-ritual keagamaan yang serupa dengan ritual animisme, seperti meditasi di tempat keramat dan situasi tersebut masih berlaku walaupun agama monoteisme telah wujud (Ricklefs et al., 2013).

1.4.1.2 Pengaruh Agama Hindu-Buddha di Indonesia

Agama Hindu dan Buddha disebut agama kuno di Indonesia. Agama-agama ini telah ada sebelum kedatangan agama Islam ke Indonesia. Hindu-Buddha boleh mengalami kemudahan untuk penyesuaian kepada penduduk Indonesia kerana ia mempunyai keserupaan dengan animisme iaitu, percaya dengan kekuatan alam. Agama Hindu-Buddha di Indonesia menandai sejarah Jawa pada abad ke-15. Ia dikesan oleh pengenalan daripada tamadun India yang berasaskan budaya Jawa. Pengetahuan tersebut patut dibentangkan kerana falsafahnya berpengaruh terhadap kewujudan bangunan bersejarah. Khasnya dalam kes penyelidikan ini iaitu di kompleks Masjid Agung Banten, sebagai peninggalan daripada kesultanan Banten.

Agama Hindu berkembang daripada falsafah India (Forshee, 2006). Secara umumnya terdapat tiga teori tentang penyebaran agama Hindu ke Indonesia. Benudhar Patra (2004) dalam tulisan bertajuk *Kalinga in South Asia*, membentangkan tentang tiga teori tersebut yang dirumuskan oleh para cendekiawan. Pertama, teori *Vaishya* (teori Waisya) ialah kasta Waisya, termasuk kepada golongan pedagang yang membawa masuk agama Hindu ke Indonesia. Kedua, teori *Kshyatriya* (teori Ksatria) ialah kasta Ksatria, termasuk golongan bangsawan. Ketiga,

adalah teori *Brahmana* yang termasuk golongan kasta paling tinggi dari kasta-kasta lainnya kerana golongan pemimpin agama.

J.C. Van Lear adalah cendikiawan yang menyokong teori Brahmana. Beliau menyatakan bahawa pemimpin agama itu termasuk para Brahmana dan rahib mempunyai tugas menyebarkan agama, budaya dan datang ke Indonesia menggunakan laluan perdagangan antarabangsa (Lear, 1955). Di Indonesia, banyak ditemukan ayat-ayat Sanskrit pada batu-batu bertulis dan menjadi bukti bahawa teori Brahmana yang paling diterima kerana bahasa Sanskrit hanya dikuasai oleh golongan Brahmana. Selain sebagai pemimpin dan pakar agama, mereka adalah pakar dalam upacara keagamaan (*Dharmasastra*), hal ehwal politik (*Arthasastra*), hal seni dan seni bina (*Silpasastra*). Oleh itu, banyak juga ditemui seni bina agama Hindu yang disebut *Chandi* atau Candi di Indonesia, khasnya di Pulau Jawa (H. Santiko, 1994). Candi ialah bangunan agama khas dari India. Cara penyebaran budaya India dengan agama Hindu di dalamnya dilakukan oleh kaum Brahmana. Ramai daripada mereka berkahwin dengan keluarga penguasa tempatan dan bekerja untuk penguasa tempatan (Tan Ta Sen, 2010).

Hindu-Buddha mempunyai asas kukuh di Indonesia kerana berjaya bercampur dengan budaya dan kepercayaan tempatan, selanjutnya lahir kerajaan-kerajaan Hindu dan Buddha. Kerajaan Hindu yang paling berkuasa dan terkenal di Indonesia ialah kerajaan Majapahit (Rajah 1.3). Kejayaan Majapahit meninggalkan artifak-artifak Hindu dan memberi pengaruh pada kerajaan seterusnya. Candi adalah artifak daripada kerajaan Hindu-Buddha seperti Candi Prambanan di Jawa Tengah yang merupakan candi Hindu terbesar di Indonesia (Rajah 1.4).

Rajah 1.3. Peta Kawasan yang Berada di Bawah Pengaruh Kerajaan Majapahit Abad ke - XIV

Sumber: Diubah Suai daripada www.slideshare.net/roselinathuewgrace/kerajaan-majapahit-42091346

Rajah 1.4. Prambanan candi Hindu terbesar di Indonesia

Sumber: www.carapedia.com/sejarah_candi_prambanan_info2439.html

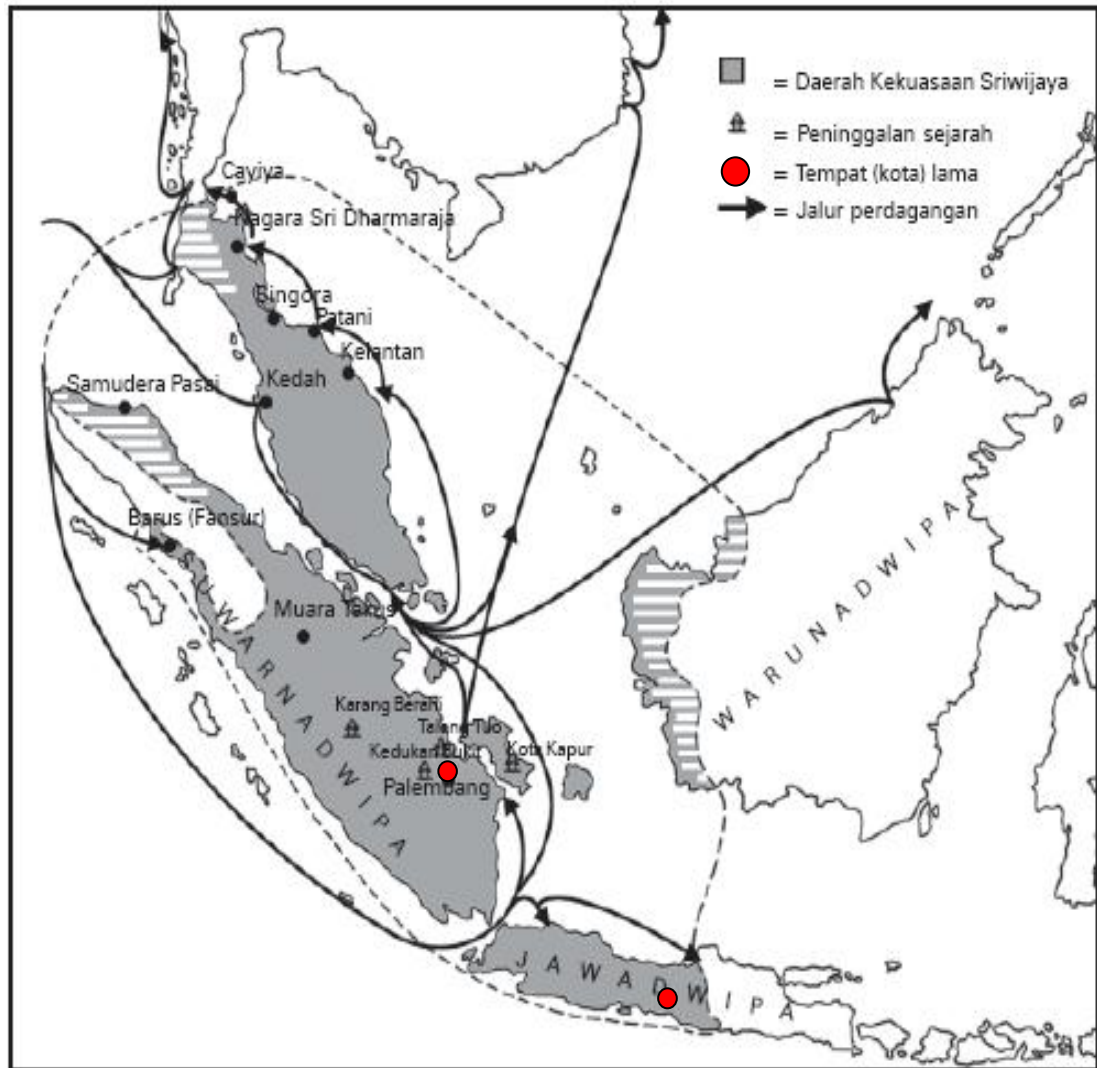
Agama Buddha bermula di India dan berkembang daripada ajaran Hindu. Buddha ialah agama yang diasaskan kepada perilaku Sidharta Gautama yang berkembang di India sekira abad ke-6 Sebelum Masihi. Ia disebar ke Indonesia selepas masa Hindu. Kerajaan Buddha terbesar di Indonesia ialah Sriwijaya (*Srivijaya*) di Pulau Sumatera yang berkuasa sehingga Pulau Jawa melalui dinasti

Sailendra (Forshee, 2006). Kerajaan ini adalah kerajaan maritim dan menjadi simbol daripada kejayaan Sumatera awal. Pada abad ke-20 Kerajaan Sriwijaya dan Majapahit menjadi rujukan oleh kaum nasionalis untuk menunjukkan kesatuan bangsa Indonesia sebelum penjajahan dari bangsa Eropah (Taylor, 2003). Dinasti Sailendra telah membina candi paling besar dan agung di Indonesia dan terkenal di dunia iaitu Candi Borobudur yang terletak di Magelang, Jawa Tengah (Rajah 1.5). Kekuasaan Dinasti Sailendra sehingga ke Pulau Jawa boleh dilihat dalam rajah 1.6.

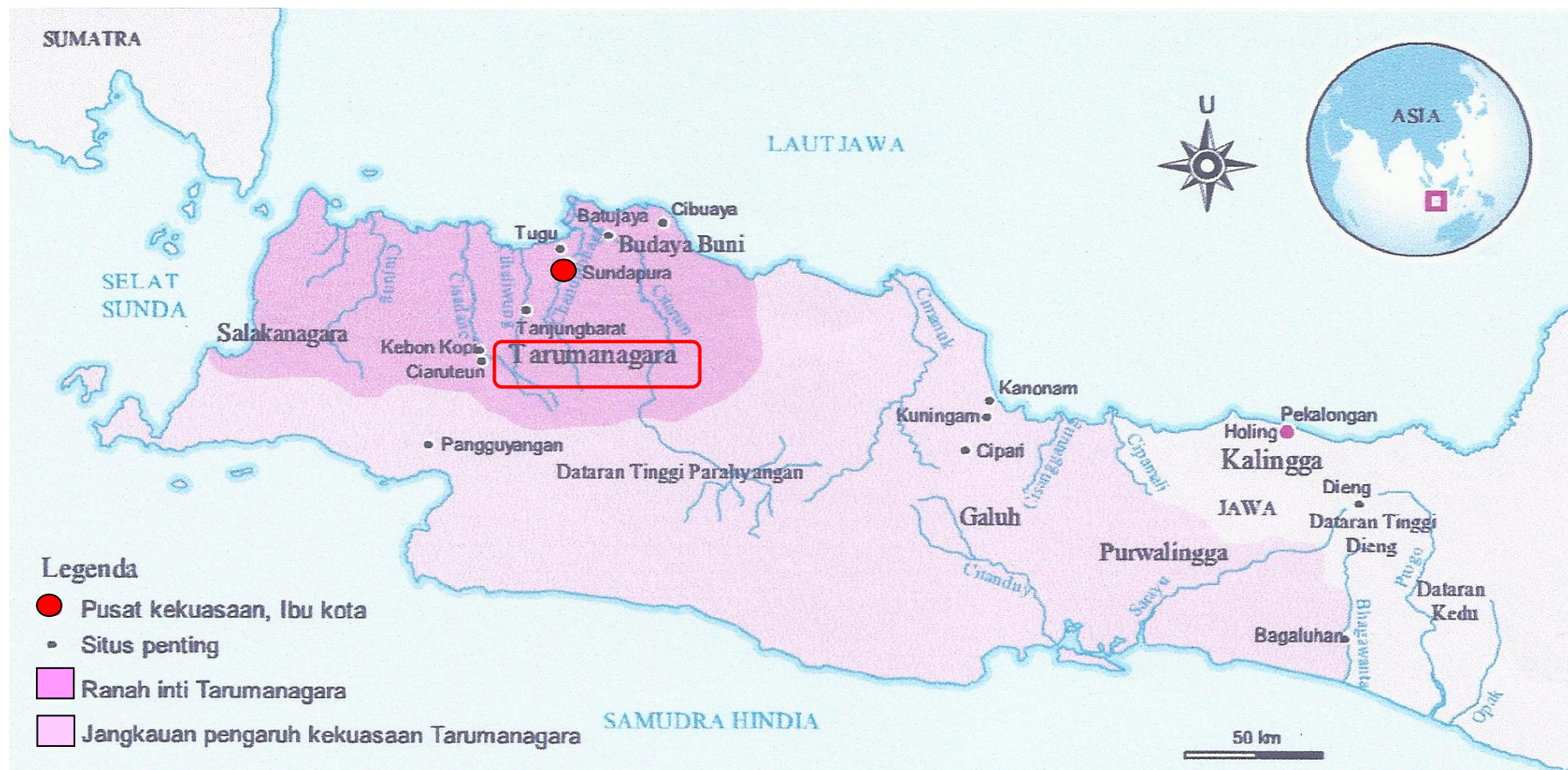
Kerajaan Sriwijaya dan Majapahit adalah contoh daripada kerajaan-kerajaan Hindu-Buddha yang mempunyai kekuasaan yang luas. Namun kerajaan Hindu terawal di Indonesia adalah Kerajaan Kutai di Pulau Kalimantan (Borneo) dan Kerajaan Tarumanegara (Rajah 1.7) iaitu, sebagai kerajaan Hindu-Buddha terawal di Pulau Jawa (Tjandrasasmita, 2009). Keruntuhan Kerajaan Hindu-Buddha Tarumanegara oleh tentera Islam dari Demak, Jawa Tengah dan kehancuran daripada Kerajaan Majapahit oleh Kesultanan Demak adalah penyebab adanya Kesultanan Banten. Oleh itu, kedua-dua kerajaan tersebut adalah sebahagian daripada sejarah Kesultanan Banten.

Rajah 1.5. Borobudur candi Buddha paling besar di Indonesia dan di dunia, dibina pada zaman Dinasti Sailendra
Sumber: <http://nasional.news.viva.co.id>

Rajah 1.6. Peta Kawasan Kekuasaan Kerajaan Sriwijaya Abad ke-7 hingga ke-8.
 Sumber: <http://www.jamarismelayu.com/2011/08/sejarah-kerajaan-sriwijaya.html>

Selain nama Tarumanegara, turut dikenali juga nama Padjajaran, ia adalah bahagian daripada sejarah Kerajaan Tarumanegara. Kejayaan daripada Kerajaan Tarumanegara sudah menurun semasa pemerintahan raja terakhir, Raja Tanusbawa. Oleh sebab itu, baginda menukar nama kerajaan menjadi Kerajaan Sunda pada tahun 670. Penukaran nama tersebut digunakan oleh Wretikandayun seorang daripada Kerajaan Tarumanegara untuk keluar dari Taruma dan mendirikan Kerajaan Galuh. Selepas mendirikan Kerajaan Galuh, Wretikandayun menuntut kepada Tanusbawa supaya membahagikan wilayah kekuasaan Taruma. Oleh sebab kekuasaan yang lemah dan Kerajaan Galuh disokong oleh Kerajaan Kalinga di Jawa Tengah, maka Tanusbawa bersetuju (Sumarsono, 2001).

Tarumanegara terbahagi kepada dua wilayah pada tahun 670 iaitu, kawasan Kerajaan Galuh yang dikenali juga sebagai Kerajaan Kawali dan wilayah Kerajaan Sunda. Sungai Citarum adalah sempadan kedua-dua kerajaan tersebut. Dua kerajaan tersebut disatukan oleh Sri Baduga Maharaja (1482-1521) iaitu, anak Raja Dewa Niskala yang terakhir berkuasa di Kerajaan Galuh (Rajah 1.8). Penyatuan semula kedua-dua kerajaan tersebut dikenali sebagai zaman Padjajaran dan Kerajaan Sunda-Galuh dikenali dengan nama Kerajaan Padjajaran (Hendarsah, 2010). Kerajaan Padjajaran mempunyai peninggalan artifak yang dapat dilihat melalui kewujudan Candi Cangkuang di Kota Garut, Jawa Barat (Rajah 1.9). Candi ini sangat istimewa kerana terdapat makam seorang Muslim di sebelah candi, terbukti bahawa toleransi beragama telah dikesan sejak dahulu. Runtuhan bangunan candi juga boleh ditemui di wilayah Karawang, Jawa Barat ialah kompleks Candi Batujaya yang merupakan artifak daripada Buddha dan kompleks Candi Cibuaya yang merupakan artifak daripada Hindu.

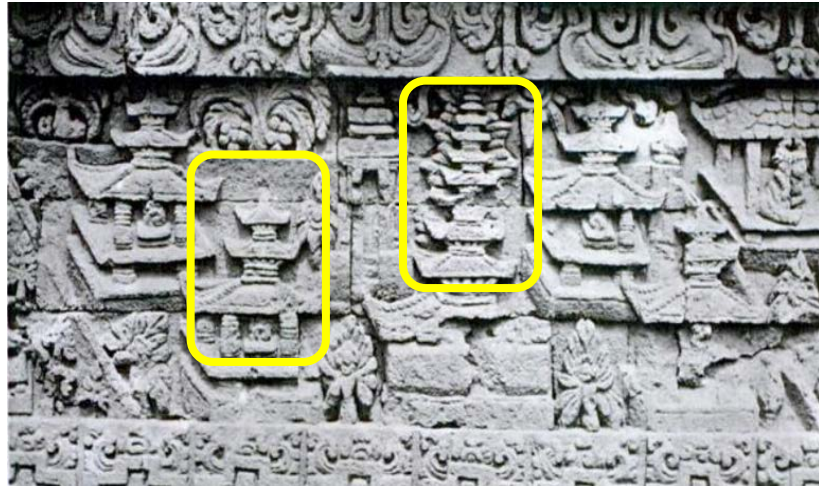

Rajah 1.8. Peta Kawasan Kerajaan Sunda dan Kerajaan Galuh.
 Sumber: Diubah Suai daripada www.canggraini.blogspot.com/p/grade-7.html

*Rajah 1.9. Candi Cangkuang – Candi Hindu di Jawa Barat (kiri), dengan Makam Muslim di sebelah candi (kanan).
Sumber: Poesponegoro; Notosusanto, 2008.*

Budaya Hindu dan Buddha berkait rapat dengan sejarah Indonesia lebih dari seratus tahun. Pelbagai maklumat mengenai pengaruh budaya mahupun falsafah Hindu dan Buddha diwariskan pada artifak-artifak seni bina agama selepasnya seperti masjid terawal di Indonesia. Tinggalan pengaruh budaya dan falsafah Hindu-Buddha pada bangunan Islam dapat dilihat melalui kehadiran bentuk meru. Meru diambil daripada perkataan Mahameru, sebuah gunung yang dianggap suci oleh umat Hindu dan pada seni bina Hindu, ia diwakili oleh reka bentuk bumbung bersusun. Seni bina meru telah ada sejak dahulu dan buktinya dapat dilihat pada seni pahat di Candi Jago (Candi Siwa-Buddha, percampuran antara agama Hindu dan Buddha) di Malang, Jawa Timur, Indonesia (Rajah 1.10). Candi Jago dibina semasa kejayaan Kerajaan Singosari (Singhasari) pada abad ke 13. Seni bina meru masih kekal sehingga sekarang dan boleh ditemui di mana-mana sahaja di Pulau Bali, dalam masyarakat yang beragama Hindu (Rajah 1.11).

Rajah 1.10. Seni bina Meru pada ukiran batu di Candi Jago, Jawa Timur.

Sumber: Soekmono, 1973.

Rajah 1.11. Seni bina Meru masih kekal di Pulau Bali, Indonesia.

Sumber: Reader dan Ridout, 2002.

Kesimpulan yang dapat dinyatakan di sini ialah agama Hindu dan agama Buddha di Indonesia boleh menyesuaikan hubungan di antara satu sama lain tanpa konflik. Budayanya berjaya bersepadu dengan budaya tempatan dan keserasian pada masa agama-agama ini berjaya dikenali zaman Hindu-Buddha. Ia juga memberikan pengaruh pada kewujudan bangunan-bangunan di kompleks Masjid Agung Banten.

1.4.1.3 Islam di Indonesia

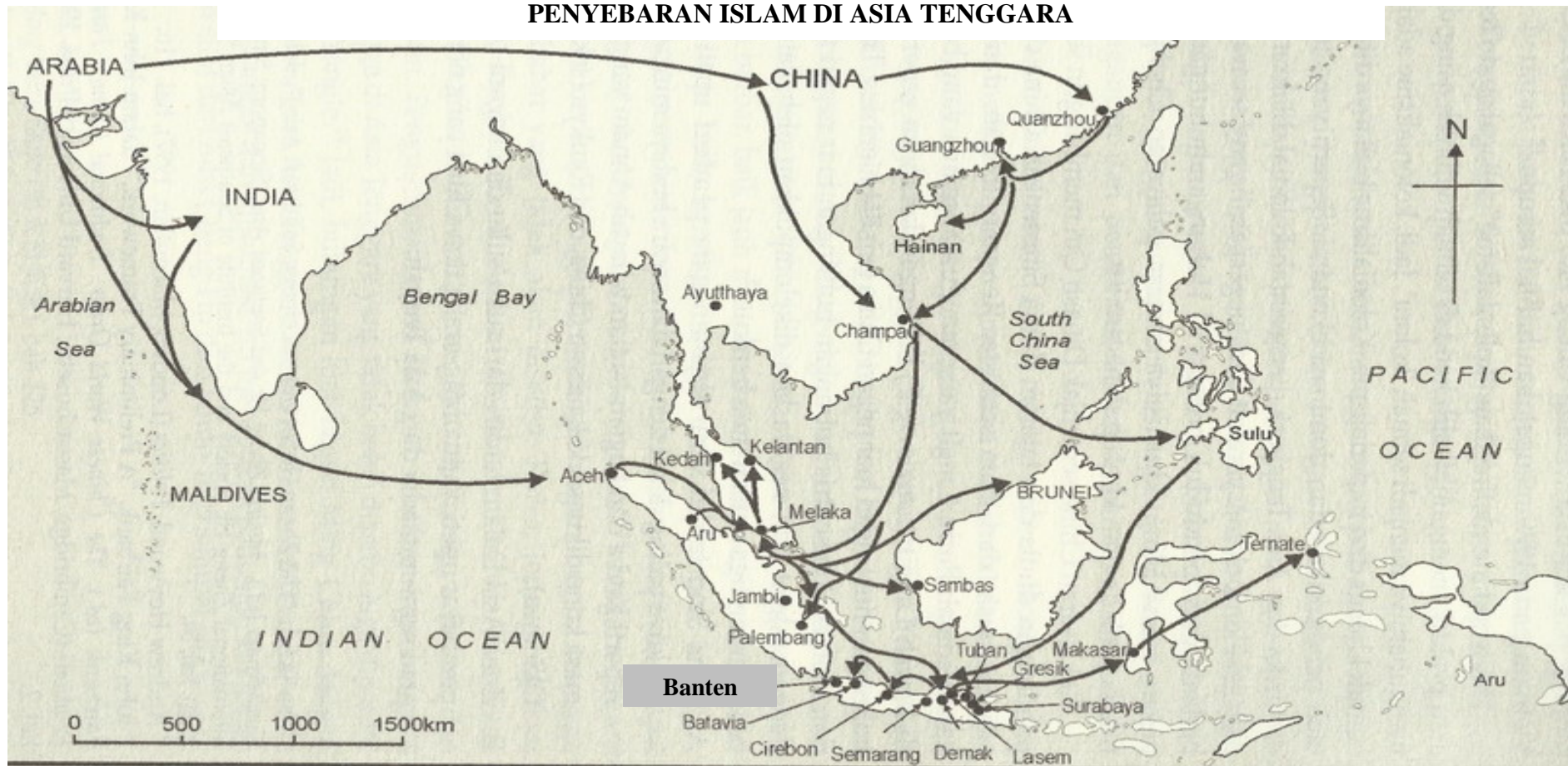
Proses Islamisasi di Indonesia berlaku melalui pelbagai pergerakan seperti perniagaan, perkahwinan, birokrasi, pendidikan agama dan seni. Penyebaran Islam daripada peniaga, ia bukan sahaja berniaga barangan, namun memperkenalkan, menyebarkan pengetahuan tentang Islam kepada masyarakat tempatan. Proses agama Islam datang ke Indonesia bermula dari pelbagai negara seperti Arab dan Cina. Geertz (1981) mengatakan bahawa Islam juga datang ke Indonesia melalui peniaga Islam dari India (Gujarat). Selepas masa tersebut Islam di Indonesia terputus dari pusatnya iaitu Mekah. Pernyataan sebelumnya menjurus pada teori penting tentang kedatangan Islam ke Indonesia. Secara amnya terdapat tiga teori penyebaran Islam di Indonesia, iaitu:

1. Teori Gujarat yang dikemukakan oleh Snouck Hurgronje menyatakan bahawa ramai peniaga India beragama Islam datang ke Indonesia. Bukti yang menyokong teori tersebut boleh dilihat pada batu nisan dan batu bertulis yang ditemui dan menyerupai sejenis batu yang terdapat di Gujarat dan Koromandel India (Khasnor et al., 1991). Bukti lain adalah terdapat tempat berehat untuk peniaga semasa menunggu barangan habis, tempat tersebut dibina di persekitaran pelabuhan yang dikenali sebagai '*pakojan*.' Dikenali sebagai *pakojan* kerana pada mulanya untuk peniaga-peniaga muslim Koja yang datang dari India Selatan (Juliadi, 2007; Tjandrasasmita, 2009),
2. Teori Arab dihuraikan oleh Drewes pada buku Ahmad Ibrahim (1985). Ia dikemukakan kali pertama oleh Profesor S. Keyzer pada tahun 1859, berdasarkan kepada kegiatan perdagangan orang Arab di Indonesia. Ini disokong dengan bukti beberapa buah perkampungan orang Arab di kawasan barat dan timur Sumatera

(Ibrahim, 1985; Khasnor et.al, 1991). Tan Ta sen (2010), menyokong pernyataan bahawa ada hubungan langsung Arab dengan Indonesia melalui hujung utara Pulau Sumatera. Ia boleh dilihat dalam peta penyebaran Islam di Asia Tenggara (Rajah 1.12).

3. Teori Cina dikemukakan oleh Tan Ta Sen bahawa, seorang dari negeri Cina, masa Dinasti Ming bernama Cheng Ho, membawa Islam masuk ke kawasan Asia Tenggara. Terdapat tujuh pelayaran (1405-1431) Cheng Ho telah ke Samudera Barat dan datang ke tempat-tempat penting di Asia Tenggara di antaranya Chempa, Zhenla, Siam, Melaka, Jawa, Palembang, Samudera (Aceh), Aru, Naguer, Lambri, Pahang, Kelantan, Lidai dan Sulu (Tan Ta Sen, 2010). Hampir pada setiap pelayaran, Cheng Ho sentiasa datang ke Jawa. Tidak dapat disangkal bahawa Islam dari Cina berpengaruh di Pulau Jawa dan toleransi telah terjalin diantaranya. Bukti sejarah keberadaan Cheng Ho di Jawa boleh dikesan pada Klenteng (kuil) Sam Po Kong di Semarang Jawa Tengah. Bukti lain daripada penjelajahan Cheng Ho di Indonesia adalah banyak ditemui di perkampungan orang Cina atau dikenali sebagai "*Pecinan*" di sepanjang bandar-bandar pantai utara di Jawa seperti Banten, Batavia (Jakarta), Cirebon dan bandar-bandar di Pulau Sumatera (Graaf; Pigeaud, 1984).

PENYEBARAN ISLAM DI ASIA TENGGARA

Rajah 1.12. Peta Penyebaran Islam di Asia Tenggara.
Sumber: Tan Ta Sen, 2010.

Agama Islam telah tersebar hampir di keseluruhan Indonesia. Ia mengambil masa sehingga 300 tahun, lambat namun berjaya di Pulau Jawa. Semasa Islam berjaya di Indonesia, terdapat pertukaran istilah Raja kepada Sultan dan sebutan kerajaan menjadi kesultanan (Geertz, 1960). Agama Islam berjaya sehingga kini di Indonesia dengan penganut terbanyak. Namun kerana kepercayaan animisme dan agama Hindu-Buddha sebagai agama dan kepercayaan sebelum yang telah bersepadu dengan masyarakat Indonesia selama 15 abad, ia berpengaruh terhadap kebudayaan dan agama selepasnya, sebagai warisan yang boleh dikesan pada tradisi hingga kewujudan seni bina dan reka bentuk dalaman sebuah bangunan.

1.4.1.4 Masuknya Bangsa-Bangsa Eropah ke Indonesia

Bangsa Eropah tiba ke Indonesia dan menyebarkan pengaruh budayanya kepada budaya Indonesia. Bangsa-bangsa Eropah yang pernah datang ke Indonesia adalah seperti berikut:

1. Portugis

Pada tahun 1511 bangsa Portugis menguasai Melaka dan selanjutnya perdagangan Asia Selatan dimonopoli oleh Portugis. Portugis telah menutup pintu perdagangan kepada pedagang asing khususnya pedagang Islam. Sikap Portugis tersebut wujud kerana Portugal pernah dikuasai oleh empayar Islam. Pedagang Islam melawan dengan cara membina pelabuhan lain di Aceh dan Banten yang semakin ramai daripada pedagang-pedagang Islam (Taufik; Ahmad, 2010). Perkembangan tersebut telah menimbulkan kemarahan Portugis, lalu mereka datang pada permulaan abad ke-16 di Banten. Misi Portugis tidak berjaya di bahagian barat Indonesia kerana kekuatan Kesultanan Islam (Forshee, 2006). Portugis datang menjajah dengan

matlamat perdagangan dan misi penyebaran Katolik. Ia berjaya di bahagian timur Indonesia seperti Maluku dan Ternate (Ricklefs, 2001).

2. Belanda

Belanda telah hadir di Indonesia pertama kalinya di pelabuhan Banten tahun 1596, yang dipimpin oleh Cornelis de Houtman dan matlamat Belanda adalah mencari rempah-rempah (Ricklefs, 2001; Taufik et al., 2010). Kedatangan semula disambut baik kerana memberi keuntungan kepada perniagaan. Namun berlaku persaingan antara Belanda dengan Portugis untuk menarik perhatian Sultan Banten. Portugis telah memenangi perhatian sultan. Oleh sebab perilaku orang Belanda yang keterlaluan terhadap masyarakat tempatan, maka mereka telah diusir daripada Banten.

Belanda datang untuk kali kedua pada tahun 1598 dipimpin oleh Jacob van Neck (Taufik et al., 2010). Belanda diterima baik oleh masyarakat Banten dan ketika itu hubungan antara Banten dengan Portugis terbina dengan baik. Belanda semakin berjaya di Banten dan menubuhkan perusahaan VOC pada tahun 1602. VOC ialah *Verenigde Oost-Indische Compagnie*, sebuah syarikat perusahaan perdagangan Belanda di Asia Timur. Di Indonesia perusahaan ini ditubuhkan sehingga tahun 1799 dengan maklumat monopoli perdagangan (Juliadi et al, 2005). Pejabat VOC terawal ditemui kali pertama di Banten pada tahun 1603 (Ricklefs, 2001).

VOC mempunyai ciri khas daripada sistem perdagangannya di Banten iaitu sistem perkongsian. Membina perkongsian dengan penguasa tempatan adalah usaha Belanda melalui VOC untuk melakukan monopoli perdagangan rempah-rempah dan menguasai pelabuhan Banten. Hingga pertengahan abad ke-16 perkongsian tersebut

berjaya kerana penguasa tempatan perlukan yang memerlukan VOC untuk melawan Portugis (Poesponegoro; Notosusanto, 2008). Belanda berjaya di Indonesia kerana kejayaan perusahaan dagang VOC.

3. Perancis

VOC mengalami krisis wang tahun 1799 (Drakeley, 2005) dan di Benua Eropah berlaku Perang Koalisi Perancis di bawah pimpinan Napoleon Bonaparte yang mengalahkan Austria, Prusia, Inggeris, Sepanyol, Sardinia dan Belanda. Belanda diambil alih oleh Perancis dan bentuk pemerintahan kerajaan ditukar kepada republik dan VOC dibubarkan. Kali pertama Perancis datang ke Indonesia adalah dengan mengutus Herman Willem Daendels pada tahun 1808 yang menjadi Gabenor Jeneral di Hindia Belanda (panggilan Indonesia masa itu). Tugas Daendels adalah mempertahankan Pulau Jawa daripada penguasaan Inggeris, disebabkan oleh berbagai-bagai wilayah bekas daripada kekuasaan VOC seperti Sumatera, Ambon dan Pulau Banda yang telah dikuasai Inggeris (Taufik et al, 2010).

4. Inggeris

Thomas Stamford Raffles iaitu seorang pemimpin pasukan Inggeris yang berlayar semula dari India ke Indonesia, telah berlabuh di Banten pada bulan Ogos tahun 1811. Pada tahun 1812, beliau telah berjaya merebut Pulau Jawa dari Belanda dan tahun 1813 berjaya menguasai Banten dengan memaksa Sultan Muhamad Syafiuddin turun daripada tahtanya dan menyerahkan kekuasaan Banten kepada pemerintah Inggeris. Selepas Napoleon Bonaparte dikalahkan dalam pertempuran Leipzig pada tahun 1814, pemerintah Inggeris telah menyerahkan kembali bekas jajahan Belanda kepada Kerajaan Belanda, namun Raffles tidak bersetuju. Selepas